

LICHTNECKERT ANDRÁS

A nőnemesek – egy tévhit nyomában

Mivel az 1848 előtti magyar társadalomban európai összehasonlításban is magas (5%) volt a nemesek aránya, és a legnagyobb részük paraszti sorban élt, elterjedt a nemesek és jobbágyok közötti házasodás. Ennek jelentőségét kiemelve Mályusz Elemér a régi magyar társadalmi élet minden kasztszerűséget nélkülöző voltáról írt, s ennek szerinte kellően ki nem emelt jellemző vonása, hogy a nemes leánynak jobbágysorban lévő férje a leánynegyed alapján nemes lett.¹

Werbőczy a nemesek magvaszakadása kapcsán követendő eljárásról szólva Hármaskönyvébe iktatta Ulászló dekrétumát a leánynegyedről. Eszerint a nemes leány férjhezmenetelig el kellett különíteni részére az atyai házat az atyai birtokok negyedrésszével. Férjhezmenetele után a negyed iránti jogát készpénzben kellett kielégíteni, de ha birtoktalan, azaz nem nemes emberhez ment feleségül, akkor „az ország szokása szerint, a leánynegyed fejében kiadandó jószágrésznek örökjogát kell nyernie és annak tulajdonában maradnia”. Ennek feltétele a testvérek és vérrokonok beleegyezése a birtoktalan emberrel való házas-ságba, mert ha ez hiányzott, akkor a nemes leány csak pénzbeli kielégítésre tarthatott számot.²

Azok a történétírók, akik a középkori társadalmi rétegek helyzetével foglalkoztak, abban általában megegyeztek, hogy a nemes famíliákba beházasodó nemtelen férfiakat és e házas-ságból származó utódaikat környezetük nemesnek tekintette.³ Bónis György szerint a magánkézből eredő birtokadományozás is nemessé tette a megadományozottat. „A leány-negyed természetben kiadása az atyafiságba való befogadással volt egyértelmű.” S „a polgár- vagy paraszt származású férjet és nemes asszonytól származó gyermekeit is nemesi jogokkal ruházta fel.” Hozzáteszi azonban, hogy az ily módon létesített nemesség rendi szempontból nem volt egyenértékű a királyi adománnyal történt nemesítéssel.⁴ Ez már csak azért is így lehetett, mert a nőnemeseket a királynak nemesítenie kellett ahhoz, hogy igazi (*veri*) nemesekké válhassanak.⁵

Nem minden előzmény nélkül, de Werbőczy Hármaskönyvében már ez olvasható a ve-gyes házasságokról: „Azok, a kik csak nemes anyától, de paraszti állapotú atyától származ-tak, nem mondatnak valóságos nemeseknek.” „Megfordítva pedig, a nemes atyának nem

¹ Mályusz Elemér: *Túróc megye kialakulása*. Budapest, 1922. 142. 3. jegyzet.

² Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. Budapest, 1990. Első rész. 29. cím.

³ Szabó Béla: *Az agilisek és évszázados küzdelmük Zala megyében az adómentességért*. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 132.

⁴ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, 1947. 463., 465., 467.

⁵ Holub József: *Az agilisek*. Jogtörténeti Tanulmányok. IV. Budapest, 1980. 116.

nemes anyával nemzett fiai igazi és valóságos nemesek.” Meg is magyarázza ezt: „Mert az atya a nemző, míg az anya a nemzésnek csak alakot ad és szolgáltatót.”⁶ A magvaszakadás kapcsán pedig azt írja, hogy „mag alatt csak a fi-, nem pedig a nőág értendő”. „Ennek az oka pedig abban keresendő, hogy természet szerint a férfinak bőségesebb magvából (többnyire) fiivadék fogantatik; ellenben az asszony magvából leány szokott születni. Helyesen mondható tehát arról, a kinek fiúgyermekke nincs, hogy magva szakadt (még ha leányai volnának is). Innen van az is, hogy a nemes atyától és nem nemes anyától származott fiak igaz nemeseknek tekintetnek, s atyjok családját és állapotát követik; de nem megfordítva, mint ezt főntebb világosan kifejtettem.”⁷

Mielőtt meglepődnénk vagy felháborodnánk a Werbőczy-féle felfogáson, vegyük figyelembe azt, hogy a vegyes házasságokból származó utódok közötti különbségtétel egyfelől biztosította a nemesi jószág birtoklásában a folytonosságot, másfelől megakadályozta a nemesi osztály teljes felhígulását.

A nemesemberhez feleségül ment jobbágyasszonyok vagy polgárleányok által szült utódok nemesek lettek, emiatt ezek az asszonyok nem sok gondot okoztak a feudális társadalomban, és meglehetősen ritkán fordulnak elő a levéltári forrásokban. Ha egy nemes leány jobbágyhoz ment feleségül, akkor a magyar jog szerint megőrizte a nemességét – nem így a lengyel és a német jog szerint.⁸ Gondot a vegyes házasságokat kötő, nem nemesi származású férfiak okoztak, akik nem csak adózó, hanem a feleségük vagy anyjuk után nemesi vagyonnal is rendelkeztek, emiatt adóztatásuk, terherviselésük és a nemesi felkelésben való részvételük kapcsán gyakran előfordulnak a 18. század elejétől a vármegyei közigyelési iratokban.

Az *agilis* szó jelentésváltozása

A 16. századig a nőnemeseknek („feleségük vagy anyjuk után nemesek”) nem volt saját neve. Erdélyben a 16. században a szegény nemeseket nevezték *agilisek*nek. A 16–17. században az *agilisek* a katonáskodó nem nemesek. Hogy az *agilis* mikortól kezdve jelentette a nőnemeseket, nem lehet pontosan megállapítani. A történeti Zala megyéhez tartozó, de főleg a Veszprém megyei vidékiek (*extraneusok*), végvári katonák által birtokolt és művelt csopaki szőlőhegyen 1644 és 1709 között 130 adásvételben szereplő 261 személy közül 48 ismeretlen státusú, 59 nemes (22,6%), 55 jobbágy (21,2%) volt. Ezeken kívül még 99 személynek ismerjük a státusát: 86 személy (32,9%) a vitézlő (*strenuus*) rendbe tartozott, 13 pedig *agilis* (5,0%) volt. A Balaton-felvidéken a 17. század második felében – a többi szőlőművelő településre vonatkozó források szerint is – a katonáskodó nem nemeseket a vitézlő (*strenuus*) jelzővel illették, így az *agilis* megjelölés felszabadult, és új jelentést kaphatott. Emiatt az ezen forrásokban szereplő *agilisek* már nőnemesek voltak.⁹

Az *agilis* szó eredeti jelentése *sebes, gyors, fürge, serény* stb. Bartal középkori szótárában az *agilis szabados, félnemes, nőnemes*, akiket megkülönböztettek a jobbágyoktól (*providi*), és néha azonosítottak a szabadosokkal (*libertini*).

⁶ Werbőczy: *Tripartitum*, Első rész. 7. cím.

⁷ Werbőczy: *Tripartitum*, Első rész. 22. cím.

⁸ Holub: *Az agilisek*, 112., 21. jegyzet.

⁹ *Csopak története*. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1997. 176–192.

Az agilisek létszáma

Az agilisek csak azokon a vidékeken szaporodhattak el, ahol nagyobb számban éltek egytelkes (kúriális) nemesek. Ilyenek voltak a Dunántúlon a végvári vonal mentén elhelyezkedő vármegyék is. A férfilakosságon belül 5% felett volt a nemesek aránya Veszprém (13,2), Zala (6,9), Vas (6,8) megyében, míg a török hódoltság következtében Baranya csak 0,7, Tolna 2,1, Somogy 2,5%-nyi nemességgel rendelkezett.

Zala megye kúriális falvai Degré Alajos megállapítása szerint négy csoportban helyezkedtek el: 1. a régi gyeputvonon mentén, a nyugati határszélen, Vas megye szomszédságában, 2. a Göcsejnek nevezett vidék „szeg”-es településein, 3. Zalaegerszegtől délre vonalszerűen összefüggő falvakban, 4. a Balaton-felvidék Káli medencéjében.¹⁰ A megállapítást ki kell egészíteni azzal, hogy a Balaton-felvidék keleti felén több olyan település volt, amelyeknek volt ugyan földesura, ezért jobbágylakossága is, de elszaporodtak bennük a kurialista nemesek, aminek következtében ezek a falvak vegyes lakosságúvá (nemesek, agilisek, jobbágyok) és részben kurialistákká váltak. Ilyen volt Balatonfüred, Alsóörs, Kövesd. Ritka eset a ma Csopakhoz tartozó Kövesdé, amely kurialista jogállású településen agilis többségű lakosság élt.¹¹

Az agilisek létszámának meghatározása nem könnyű feladat. A 17–18. század fordulójának zavaros viszonyai közepette nehéz megtalálni őket a forrásokban. Zala megyében a nemesség és a jobbágyosság határmezsgyéjén élő agilisek helyzete, adózó sorba való lesüllyesztése nem sokkal a nemesség 1730 körül lezajlott revíziója után történt. A nemességvizsgálatok során személyenként kellett igazolni a nemesi származást, s ekkor tisztázódott az agilisek hovatarozása is.

Először 1736-ban a fegyverváltság miatt elrendelt összeírásból kapunk képet róluk. Az adózók 1828. évi országos összeírásában egyes falvakban megjelölték az adózók közül az agiliseket, más falvakban, ahol bizonyíthatóan nagyobb számban éltek, nem jelölték meg őket, még említést sem tettek róluk. Zala megye 1840. évi adóösszeírásában felvettek egy rovatot, amelyben feltüntették az agilis jövedelmet. Az agilis jövedelemmel rendelkezők száma mindenütt meghaladta az 1828. évi összeírásban agilisként megjelöltek számát. A feudáliskori összeírások közül a nemesi összeírásokban az agiliseknek azok a javai szerepelnek, amelyek birtokába a feleségük vagy az anyjuk után jutottak. Az állami adóösszeírásokban fordított a helyzet: csak az adóköteles birtokok lettek összeírva. Emiatt lehetséges, hogy egy agilis a nemesi összeírásban telkes gazdaként, az adóösszeírásban zsellérként szerepel.

Szabó Béla kiváló tanulmányában az agilisek számának meghatározásakor abból indult ki, hogy a 18. századi összeírásokban a libertinusok és az agilisek ugyanazt a réteget jelölték. A libertinus és agilis megjelölésnek ugyanazon személyre való használatára vannak példák a 18. század első feléből, de nézetem szerint az 1736. évi összeírásban a libertinusok és az agilisek nem azonosíthatóak. Pl. az 1736-ban libertinusnak tekintett Keszthely mezővárosi lakosság nem lehetett agilis. Ugyanazon faluban libertinusokat és agiliseket is összeírtak, ami kizárja a két fogalom azonosságát. Emiatt az agilisek száma a nemesekénél alacsonyabb lehetett Zala megyében a 18. században.¹²

¹⁰ Degré Alajos: *A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. Tanulmányok a falusi közösségekről.* Pécs, 1977. 55–73.

¹¹ Az erre vonatkozó tanulmányok az Alsóörs, Csopak, Balatonfüred és Balatonarács, Berhida, Pormarton és Kiskovácsi települések történeti monográfiáiban olvashatók.

¹² Szabó: *Az agilisek és évszázados küzdelmük, 136–137.*

A házasság: a rang és a szabadság szövetsége

A Balaton-felvidéki vegyes lakosságú falvakban a társadalom meghatározó részét alkották az agilisok. A falu társadalmában ez a réteg kettős kötődésű volt: a 18–19. században jogi helyzete szerint az állami és vármegyei adózást teljesítő jobbágyokhoz állt közelebb, ugyanakkor a házassága és a nemes-agilis közbirtokosságba való befogadása miatt a nemességhez is erősen kötődött.

Magától értetődő feltevés szerint ez a réteg úgy jött létre, hogy a ranghoz társult a vagyon, tehát az elszegényedő, mert csak a természetben kiadott leánynegyeddél rendelkező nemes leányok férjhez mentek a falu módosabb jobbágycsaládjainak fiaikhoz. Ezek indítóoka a kölcsönös vonzalmon kívül elsősorban az a tény, hogy a jómódú jobbágyfi anyagilag is segíti a szegény nemesi rokonokat.¹³

Ez a feltevés egyáltalán nem igazolható az 1828. évi országos összeírás adataival. Azokban egyetlen alsóörsi, kövesdi stb. telkes jobbágnak sem volt nemesi származású felesége, a földdel és állatállománnyal bíró telkes jobbágyok között nem volt egyetlen agilis sem. Ezzel szemben Alsóörsön 41 házas zsellér közül 21, Kövesden 27 házas zsellér közül 16 agilis volt.¹⁴

Hasonló adatokat Zala megyének főleg a lövői járásában lévő falvaiból kaphatunk. Baksa, Czup és Győrfa nemesi helységekből 20 házas zsellérből 18 agilis, 10 házatlan zsellér közül 2. Barabáson 6 telkes jobbágy, 23 házas és 1 házatlan zsellér él, mind a 24 zsellér agilis. Boldogfán 26 házas zsellér közül 24 agilis, 12 házatlan zsellér közül 4. Dédesen 12 zsellér közül 10 agilis, Kozmadombján mind a hét zsellér agilis. Nemesnépen 13 agilis él. Szentgyörgyvölgye településen 2 telkes jobbágy él, 15 házas zsellér közül 10 agilis.

A nemes leányok azokhoz mentek férjhez, akiket a korábbi forrásokban árendásoknak, libertinusoknak is szoktak nevezni, esetleg a telkes jobbágyok fiaikhoz. Az utóbbi esetben azonban a jobbágyfiúk nem vihették magukkal a jobbágygazdaságot vagy az abból reájuk eső részt.

A zsellérekkel való házasodás okai

A kiváltságolt nemesi rendből származó leányok a vagyon szerinti hierarchiában legalul álló zsellérekkel házasodtak össze, így a gazdasági érdekeikkel látszólag ellentétesen cselekedtek. Azok a nemes leányok azonban, akik zsellérekhez mentek férjhez, csak a későbbi, polgári értékrendnek és választásnak nem megfelelő módon cselekedtek, s korántsem magától értetődő, hogy a polgári társadalom előtt, a nemesek és jobbágyok világában is rosszul döntöttek volna.

1. Ha egyetlen szóval kell válaszolni a miéltre, akkor talán a „rendszeridegen” kifejezést lehetne használni, azaz a 18. század elejétől 1848-ig tartó másfél évszázadnyi idő alatt a feudális rendszer működése eleve kizárta a nemes leány és a telkes jobbágy házasságát. A feudális rendszerben ugyanis a telkes jobbágy azért rendelkezik nagyobb belső telekkel, több szántófölddel és állatokkal, azaz jobbágytelki állománnyal, mert elsősorban ő viseli az állami, vármegyei és földesúri terheket.

¹³ Szabó: *Az agilisok és évszázados küzdelmük*, 132. „Az ugyanabban a faluban vagy egymás szomszédságában lakó kisenemesi lányok és a módosabb vagy szemrevalóbb jobbágyfiak között gyakori a házasságkötés.”

¹⁴ Az 1828. évi országos összeírás Zala megyére vonatkozó iratai megtalálhatóak a Magyar Országos Levéltárban és a Zala Megyei Levéltárban is.

E terhek közül a termény- és pénzadó nem befolyásolja a telkes jobbágy életvitelét. A robot azonban súlyos teher, évi 52 nap ígás napszám, de ha nincs megfelelő igaerő, akkor évi 104 nap kézirobot, ami azonban meghatározott feltételek mellett (pl. a földesúr kifizeti a túlteljesítést) több is lehet. Ennek következtében a jobbágy napirendjét, gazdálkodását, életvitelét kénytelen alárendelni a földesúr szükségleteinek, ami a mindennapokban azt jelenti, hogy a házánál megjelenő ispán vagy az uraság gazdája hetente 1–2 nap kiparancsolhatja robotmunkára.

A telkes jobbágygazdát és családját sújtó másik, az előbbinél is kellemetlenebb teher a katonai beszállásolás. Még a 18. században, a kőépítkezés terjedése után is a falusi házak szinte kivétel nélkül egyszobásak. Ennek figyelembevételével érthető meg az, hogy a beszállásolás pokollá tette az adózó életét.

2. Ha ezeknek a terheknek és mindennapi következményeiknek a viselésében nem kívánt részt venni a nem nemesi származású emberhez férjhez menő nemes leány, akkor nem maradt más választása, mint az, hogy zsellérhez ment feleségül, azaz a nagyobb vagyon helyett a szabadságot választotta. A zsellér, ha földesúri alattvaló, robotterhe a telkes jobbágyéhoz képest elhanyagolható (évi 18 vagy 12 nap). A katonai beszállásolás ugyan személy szerint terhelte őket, mint az adózó rend tagjait, de pl. Veszprém megyében a 18. század elejétől e teher viselése alól – pénzfizetés ellenében – felmentették őket. Így a nemesi szabadságnak sokkal inkább megfelelt a földesúri és állami szolgáltatásokkal kevésbé terhelt vagy azoktól jóformán mentes zsellérek jogi helyzete, elsősorban azért, hogy a földesúri hatalomnak a földesúri tisztek által közvetített intézkedéseit és a beszállásolás terheit nem kellett a mindennapi életükben lépten-nyomon elviselniük.

3. Nemcsak a presztízs, hanem a gazdálkodás szempontjából is nagy jelentősége volt ennek. Míg a telkes jobbágy munkaerejének tekintélyes részét minden évben lekötötte a robot, addig a zsellér, árendás, libertinus munkaereje felszabadult, meg tudta művelni felesége örökölt jószágát, szerezni tudott magának, ha nem volt, elsősorban szőlőt, vagy gyarapítani tudta a családi vagyont. Emiatt a nemes leányok lényegében „munkaerőhöz” mentek feleségül.

4. Nem hagyható figyelmen kívül a földesúr sem, aki minden valószínűség szerint szívesebben látta, ha a nemes leányok zsellérfeleségek lettek, mint ha a telkes jobbágysághoz mentek volna férjhez. A nemesi és a paraszti jószág egy kézen vagy családban való keveredésétől a földesúri igazgatás egyenesen irtózott. Látni lehet ezt a szőlőhegyi jegyzőkönyvekben feljegyzett földesúri rendelkezésekből, de felhozhatók esetek az alsóörsi jobbágycsaládok életéből is. A földesurak és tisztjeik attól tartottak, hogy a jobbágytelki állományba nem tartozó irtásföldek a vegyes házasságokban jobbágyi kézzől nemesi kézre kerülhetnek. A szorgalmas, birtokát gyarapítani akaró falubeliek foglalás által vették igénybe a közösségi földeket, amelyek a művelés alá vétel után az elévülési idő (*praescriptio*) lejártával a tulajdonukká váltak. Ezt a folyamatot a földesurak kevésbé tudták ellenőrzésük alatt tartani, mint a jobbágytelki állományt. Előfordult, hogy irtásföldek adásvétel útján jobbágyi kézzől nemesi kézre kerültek, és az új tulajdonos azt nemesi földdé változtatta.¹⁵

Az agilisek helyzete Veszprém és Zala megyében

A vármegyék nem egyformán kezelték az agiliseket. Ahol sokan éltek, mint Zala megyében, ott adózásra szorították őket azon az alapon, hogy az adóterhek a személyhez és nem a fundushoz kötődtek, azáltal az agilisek feleségük nemesi javai után is adófizetésre kötelezhe-

¹⁵ *Alsóörs története*. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1996. 199.

tők. Az 1741. évi nemesi felkelés után, amelyben az agilisek is részt vettek, és így kettős terhet viseltek, Zala megyében évszázados, de eredménytelen küzdelmet indítottak az állami adó, a *contributio* alóli mentességük kivívásáért.¹⁶

Veszprém megye nemesi közgyűlése az 1768. évi úrbérrendezés előtt négy alkalommal foglalkozott az agilisek ügyével. Ennek során pénzfizetés ellenében lehetővé tette a kvártélyadás kötelezettsége alóli felmentésüket, különválasztotta őket az egyház nemeseiktől (*prédialistáktól*), akiket a címerleveles nemesek (*armalisták*) módjára kellett kezelni, ezzel szemben az agiliseket az adózók sorába helyezte.¹⁷

1760-ban a (somló)vecsei egyházi nemesek (*prédiálisok*) és a libertinusok a királynőhöz folyamodtak amiatt, hogy ők a címerleveles nemesek módjára taxát fizettek, és a nemesi felkelés költségeihez is hozzá szoktak járulni, ugyanakkor a szabad fundusaikat összeírták, és a parasztok módjára adóztatták. A vármegye feliratot küldött a Helytartótanácsnak, amely szerint a prédialistákat az armalista nemesek módjára kezelik, az agiliseket pedig emberemlékezet óta adóztatják, a kondíciójukat illetően pedig feltüntették, hogy a katonai terhek alól mentesek, amiért személyenként egy rajnai forintot fizetnek.

1760 decemberében Tersztyánszky József főszolgabíró a takácsi, acsádi, alsó- és felső-görzsönyi és másutt lakó agiliseket nem tudta összeírni. Emiatt figyelmeztették őket, ha ellenszegülnek, a megyegyűlésre idézik őket. Az 1761. január 26-án tartott megyegyűlésen az összeírásnak ellenszegülő agiliseket személy szerint beidéztek a március 9-i, Veszprémben megtartandó törvényszékre, ahol ügyési vádat emeltek ellenük. Az ellenszegülő agilisek személyükben bűnhődtek, 25 pálcára ítélték őket. A korifeusokat, az acsádi Kiss Mihályt és Szalay Istvánt, a tapolcafői Oszodi Jánost a vármegye katonái elfogták, és a vármegye tömlőcébe zárták. Megkapták büntetésüket, a testi fenytést, ami mindenki előtt világossá tette paraszti voltukat.¹⁸

A Hetesyek példája

Ha egy Balaton-felvidéki agilis családnak, az alsóörsi Hetesyeknek a történetét aprólékosan feldolgozzuk, akkor az derül ki belőle, hogy egy ilyen család történetét a homályos eredetű szabadság, a nemesség és a jobbágyosság határmezsgyéjén való kalandozás, a szerencsésebb családtagoknak némi fondorlattal a nemesi rendbe való bejutása, más családtagoknak a jobbágyországba való lesüllyedése jellemzi.

A Somogy megyei Hetesen még Csizmazia néven élő család a földesúrtól nyert szabadon bocsátó levél (*manumissionalis*) birtokában érkezett Alsóörsre, ahol Csizmazia János feleségül vette nemes Virágh Orsolyát. A nemes leánnyal való házasság okozhatta azt, hogy Csizmazia János fiai már nemesemberekként szerepelnek a forrásokban. Anyjuk halála után felkérték a királytól a magvaszakadt Virágh Máté és János alsóörsi birtokát, amelybe 1702-ben beiktatták őket. Az 1711. és 1714. évi összeírásokban még nemesek, az 1730. évben viszont már a jobbágyok között találjuk őket, mert a nemességigazolások során nem tudták igazolni a nemességüket. Társadalmi lesüllyedésük világosan megmutatkozott a falubeliek előtt, hiszen állami adót (porciót) fizettek, azon kívül a bekvártélyozás is terhelte őket: egyik télen egy spanyol kapitányt kellett elszállásolniuk és tartaniuk.

¹⁶ Szabó: *Az agilisek és évszázados küzdelmük*, 137–143.

¹⁷ Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jkv. 37/1718. január 11. – uo. 15/1718. október 28. – uo. 2/1719. január 18. – uo. 4/1719. május 11. – uo. 5/1719. október 27. – uo. 15/1732. május 19. – uo. 12/1753. április 9. – 3/1753. november 20.

¹⁸ Uo. 14/1760. november 20. – uo. 23/1760. december 20. – uo. 16/1761. január 26. – uo. 4/1761. június 30.

Némi fondorlattal a család egyik tagjának sikerült visszakerülnie a nemesi rendbe, a másiknak nem, de ez a paraszti ág kihalt, így csak nemes Hetesyek maradtak Alsóörsön. A bőséges gyermekáldás következtében elszaporodtak a faluban, az 1845. évi nemesi összeírásban már 23 Hetesy szerepel. A Virágh, majd a Hetesy család telkén álló házak alkották Alsóörsön a Fő utca északi részét, amit Hetesy utcának neveztek. A 18. század elején a család még egy birtokperben volt kénytelen megvédeni a nemesi jószágot. Később a birtok-elaprózódást megakadályozandó földjeiket, szőleiket kitartóan gyarapították. A szőlőhegyen kiskövesurakká váltak, és 24 kapaalja szőlő után kaptak bortizedet, azon kívül 80 kapaalja nemesi jogú és 30 kapaalja adóköteles szőlővel is rendelkeztek.¹⁹

A szabad parasztság mint zsákutcás fejlődés

Az agilis lakta települések között különösen érdekes a ma Csopakhoz tartozó Kövesd esete. Erre a falura három kiskövesúr (*donatarius*) kapott új adományt, közülük az egyik egy veszprémi lakatosdinasztia tagjaként. A gyenge földesúri hatalommal a faluban élő, homályos eredetű agilisek 1724-ben egyezséget kötöttek, 385 ezüstforintot fizettek azért, hogy birtokaikkal szabadon rendelkezhessenek. Az egyezséget a győri káptalanban bevallották, s a bevállás (*fassio*) szó után ettől kezdve a kövesdi agiliseket a faluban *fassionarius*oknak nevezték. A három adománybirtokos tisztában lehetett azzal, hogy a falu története forduló-pontjához érkezett, azaz eladták őseik fél évezredes örökségét, hiszen a pénz elosztására bevonultak a nemzetségi templomukba, a ma is álló, helyreállított kövesdi romtemplomba, amely a 19. században községi bikaistállóként funkcionált.²⁰

A kövesdi *fassionarius*ok lehetőséget kaptak arra, hogy címerlevelet szerezzenek maguknak a királytól, így – a kor szokásainak megfelelően – a nemesi rendbe való felemelkedéssel lezárják az ügyüket. Ezt azonban valószínűleg a magas költségek miatt elmulasztották megtenni, így 1848-ig szabad parasztokként éltek életüket.

Kövesd falu településrendje, telekrendszere és az agilis családokban az öröklési rend a nemesi falvakéhoz hasonlóan alakult. A jobbágyfelszabadítás lényegében semmilyen változást nem hozott az életükben, mivel csak szabad földbirtokkal rendelkeztek, de a veszprémi káptalan földesurasága alá tartozó szőleik utáni dézsmaváltságot nekik is meg kellett fizetniük. Egy Balaton-felvidéki faluban tehát nem nemesi státusú szabad parasztok éltek 1724 és 1848 között. Ez ritkaságnak számított az akkori Magyarországon, mivel a feudális társadalomban vagy jobbágy volt valaki, vagy nemes. (A szabad hajdúkat is kollektív nemesítéssel illesztették be a feudális társadalomba.) A feudális társadalom kivételes esete a kövesdi, aminek az a szépséghibája, hogy a szabad paraszti léthez a legfontosabb feltétel, a földbirtok jóformán teljesen hiányzott. A falu határa olyan kicsike volt, hogy alig jutott szántóföld az agilis családoknak, így elsősorban szőlőbirtokukból, fuvarozásból, halászatból és az erdei haszonvételekből (pl. szömörce) éltek.²¹

A Balaton-felvidéki „demokratikus” önkormányzatok

Az agiliseknek mint kettős kötődésű rétegnek mégis volt hozadéka: a Balatonfüreden, Alsóörsön, Kövesden és még több Veszprém és Zala megyei településen működő önkormányzatokban a nemesek, agilisek, jobbágyok mindenfajta rendi elkülönülés nélkül együtt éltek,

¹⁹ *Alsóörs története*, 199–203. – Egy kapaalja akkora terület, amelyet egy ember egy nap alatt megtud kapálni, Arácsón 200 négyszögöl.

²⁰ *Csopak története*, 232–234.

²¹ *Csopak története*, 241–246., 251–268., 273–301.

és mindhárom rendű ember lehetett törvénybíró és esküdtt is. Azt lehetne mondani, hogy amit az agilisek elveszítettek a réven, megnyerték a vámon.

Az 1795. évi alsóörsi falutörvények szerint „Minthogy e’ mi helységünknek bírái és előjárói 3 rendű személyekből állanak, tudniillik vagy nemesek, vagy agilisek, vagy jobbágyok, azt végeztük, hogy mikor a’ bíró nemes személy, akkor az agilis és jobbágy lakos minden kifogás nélkül tartozik annak engedelmeskedni, ellenben ha a’ bíró vagy agilis, vagy jobbágy, akkor ismét a’ nemes ember is tartozik annak szavát megfogadni, mert különben, ha nemességébe bízván a bírót megútálja, és parantsolatit nem tellyesíti, a’ büntetést el nem kerülheti, bár mennyen ezután akármelly székre.”²²

Alsóörsről szóló tanulmányában Degré Alajos, a kiváló jogtörténész „különös”-nek nevezte a nemes és nem nemes lakosoknak ezt az egységét. Keményen fogalmazott a tihanyi apát 1833-ban az úriszékén, amikor „statusi ideá”-ra hivatkozva egyenesen törvénytelennek nyilvánította a nemeseket és nem nemeseket tömörítő balatonfüredi önkormányzatot: „illetlen ellenkező jussokkal s minémúségekkel bíró nemes és pór embereknek keverék társaságát a füredi közbirtokú földes uraságok mint egy törvénytelen s a jobbágyi függéstől megakadályoztató statusi ideát a statusban soha el nem ismérték, sőt inkább ellenben ember emlékezetétül fogva mostanságig szüntelen jobbágyaikat a nemes urakkal való egy társaságtul tilalmazták, s most is tilalmazzák.”²³

Ilyen önkormányzatok létrejöttének egyik feltétele az volt, hogy a faluban a kisenemesek mellett telkes jobbágyok is éljenek, a másik az, hogy jelentősebb számú agilis is éljen a faluban, azaz a három rend mindegyike megfelelő súllyal képviseltesse magát. Azokban a nemesi falvakban, ahol nem éltek telkes jobbágyok, ott úgy is megoldhatták az agilisek képviseletét az önkormányzatban, hogy az esküdtek között két agilisnek állandó helyet biztosítottak, a törvénybírói tisztséget azonban nem viselhették.

A közös önkormányzást Alsóörsön a törvénybíró és az esküdtek testesítették meg, de minden rendnek volt saját bírója is: nemesség bírója, agilis bíró, jobbágybíró, sőt uraság bírója is, aki a falu nagyföldesurának, a veszprémi káptalannak a jobbágyait igazgatta, és ellátta a gyámtya teendőit. Ezeknek a bírónak a feladata nem a bírászkodás, hanem pl. a rendek képviselete a közös jövedelmek felosztásánál. Miközben tehát – a református egyház hagyományából eredően és praktikus okok miatt is – a falu közös önkormányzatot tartott fenn, az ötbíróságos rendszer ki tudta fejezni a rendek szerint elkülönülő részérdekeket is.²⁴

Nemesek, agilisek, jobbágyok közös önkormányzatba tömörültek a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken is, de ezek a hegybíróságok a 19. század első felében már kimondottan parasztbíróságokká váltak. A hegygyűléseken kezdetben csak a földesúr vagy annak képviselője elnököl („előülöl”), később a nemesek, végül az agilisek is előülölők lesznek, a jobbágy-parasztoknak hagyva a hegybírói hivatal viselését. Nem az történt tehát, hogy a nemesek és az agilisek kiszorultak volna a szőlőhegyi önkormányzatok vezetéséből, hanem az, hogy kivonták magukat abból, és fölébe, a földesúrral egy sorba helyezték magukat.²⁵

A jobbágyfelszabadítás után is elterjedt lehetett a volt nemes és volt jobbágy közötti házasság. Az összeházasodások következtében Alsóörs lakossága lassanként átvándorolt a „volt nemes és agilis” közbirtokosságba, amely a falu 19–20. századi történetében nagyobb szerepet játszott, mint a községi önkormányzat. Amikor arra a kérdésre kell válaszolni, hogyan

²² Az 1795. évi falutörvény szövege: *Alsóörs története*, 245–269.

²³ Degré: *A magyar nemesi*, 64. – VeML Tihanyi apátság levéltára. Úriszéki jegyzőkönyv 1833. november 11.

²⁴ *Alsóörs története*, 219–241.

²⁵ *Alsóörs története*, 323–339.

írjuk meg a falunk történetét, akkor vegyük figyelembe azt, hogy a 17–19. század folyamán az egyén – akár nemes, akár jobbágy – nem csak termelőmunkát folytatott, hanem az egyházközség, község, közbirtokosság, szőlőhegyi önkormányzat vezetőjeként vagy tagjaként is kifejezésre juttatta érdekeit és törekvéseit, és a felsorolt szervezetekben való jelenlétével és döntéseivel befolyásolta a helyi közösségek életének alakulását. Ez hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy az egyénben ne csak a gazdasági élet szereplőjét lássuk, hanem életét, a társadalmi térben kifejtett sokoldalú tevékenységét teljesebben és hitelesebben mutassuk be.²⁶

²⁶ Lichtneckert András: Egyházközség – község – közbirtokosság – hegyközség 1848 előtt a Balatonfelvidéken. (Kézirat a Honismeretnél megjelenés alatt.)